

HVA SKAL VI KALLE HVERANDRE?

Les *Miserables* og andre utgrupper

Personbetegnelser er viktige ord i kommunikasjon mellom mennesker.

Artikkelen handler om hvordan slike betegnelser oppstår, hvordan de blir brukt og hvilke konsekvenser de kan gi for dem som får en negativ merkelapp på seg. Ofte vitner negative betegnelser om fordommer og fastlåste holdninger.

Forvaltningen og andre med definisjonsmakt har et ansvar for å motarbeide fordommer, og kan ved økt bevissthet om valg av ord i personbetegnelser bidra til det. Når en betegnelse har blitt ødelagt av negative assosiasjoner er det ofte for seint med reparasjonstiltak.

1. Hva er en personbetegnelse?

Vi trenger å identifisere mennesker vi skal forholde oss til, og derfor gir vi hverandre navn. Men i en del sammenhenger er navn ikke særlig brukbart, siden de identifiserer altfor presist. Særlig gjelder det i profesjoner der objektet for aktiviteten er mennesker. Da trengs det betegnelser som omfatter grupper av mennesker, og det gjelder å finne et uttrykk som identifiserer bare de man vil ha med i gruppen. Man må finne betegnelser som er presise nok. Det er både administrativt og kommunikativt nødvendig med presise eller avgrensede betegnelser.

Som regel velges et eller annet karakteriserende trekk ved personene det gjelder, som får fungere som betegnelse på gruppen. Når vi vet at alle mennesker har et nærmest uendelig sett av egenskaper, og at ingen har nøyaktig de samme, så er det innlysende at valg av navngivende egenskap kan gi mer eller mindre treffende betegnelse på de enkelte individene i gruppen. Noen egenskaper er faste og medfødt, andre kan tilegnes, noen er varige, andre stabile, og noen er karakteristiske eller framtrede i bestemte situasjoner, mens andre trekk som kan være framtrede eller avgjørende i andre sammenhenger, blir undertrykt. Denne variasjonen kan selvsagt ikke gjenspeiles i betegnelsen, og faren er at det ene navngivende trekket overskygger andre trekk ved personene det gjelder og gir feil bilde av dem det brukes på.

Når vi velger ord, er det forskjellige behov eller funksjoner som styrer valgene. Når vi vil finne ord for de tingene eller fenomenene vi vil snakke om, er det den rene ordbetydningen vi er ute etter: vi trenger ordet stol for å kunne snakke om et sittemøbel for én person, og kjøvle for å omtale det vi gjør med deigen når vi baker kringle. Ordvalget styres da ut fra behovet for å benevne et begrep, altså en mental forestilling vi har i hjernen. Slike ordvalg er semantisk styrt. Andre ganger er vi opptatt av hvilke egenskaper et ord har i forhold til andre ord, da styres ordvalget av leksikalske behov. Leksikalsk styrt ordvalg er av to typer: enten trenger vi et ord for et over-, under- eller sidebegrep til noe som vi allerede har begynt å snakke om, eller vi vil velge et uttrykk med den rette valøren når det er flere måter å si det samme på. Leksikalske valg kan altså være styrt av hva som hører tematisk sammen (syntagmatisk ordvalg) eller ut fra betydningsnyanser mellom ord med samme grunnbetydning (paradigmatisk ordvalg). Leksikalske hensyn spiller en viktig rolle når vi velger personbetegnelser, særlig er vi opptatt av hvilken valør ord som får en slik gruppeidentifiserende rolle kan ha.

Det grunnleggende leksikalske behovet er å finne ord som betegner den meningen vi vil ha fram om det vi vil si noe om. Betydningen eller begrepene har vi lagret som forestillinger eller ideer i vårt mentale leksikon, derfor røper de ordene vi velger, hvilke tanker eller forestillinger vi har.

Foto: Ramn Gupta

Ruth Vatvedt Fjeld

er professor i nordisk språkvitenskap ved Institutt for lingvistiske og nordiske studier ved Universitetet i Oslo, med spesialisering i leksikografi. Hun har doktorgrad om tolkning av lovspråk og har arbeidet mye med ord og ords betydning, bl.a. med temaene språk & kjønn og med banning, dens betydning og funksjon. Hun er språkkonsulent for bokmål i NRK og har skrevet lærebøker om ord og ordbruk og flere ordbøker, samt en lang rekke vitenskapelige publikasjoner.

e-post: r.e.v.fjeld@iln.uio.no

Slike forestillinger er det vi kaller holdninger, ofte definert som «vedvarende og forutbestemt måter å tenke, føle og reagere på». Holdninger kan også forstås som meningsmønstre som derved kan legge begrensninger på de leksikalske valgene man tar.

Gruppebetegnelser kan i praksis fungere som å klistre en felles merkelapp på et antall grunnleggende forskjellige personer. Slike merkelapper har ofte mindre stabil betydning enn mange andre ord i språket. Et aktuelt eksempel er papirløs. Da ordet ble tatt i bruk som personbetegnelse, var det om par som bodde sammen uten å gifte seg; de levde som papirløse. Nå kalles slike par samboere, og samlivsformen er ikke oppsiktsvekkende eller særlig avvikende lenger, og ingen omtaler dem som papirløse. Betegnelsen papirløse fikk ganske nylig helt ny betydning, nemlig 'personer uten nødvendige legitimasjonspapirer for opphold i en stat'. Det ble fort etablert i vår felles bevissthet, og det er liten fare for at den bruken fører til misforståelser. Men begge bruksmåtene

viser at det bare er en liten detalj i livsførselen til de det gjelder, som gjelder som heldekkende betegnelse på dem.

2. Konnotasjoner

Konnotasjoner er uttrykk for emosjonelle vurderinger eller holdninger til det et ord betegner, en betydningsnyanse som kommer i tillegg til grunnbetydningen (Fjeld & Vikør 2008:79). Selv om en betegnelse er nøytral eller konnotasjonsfri når den blir laget, kan negative konnotasjoner lett feste seg til den hvis det som betegnes, på en eller annen måte assosieres med noe negativt. Personbetegnelser er særlig utsatt for en slik utvikling.

Det negative kan også ligge i ordet eget leksikalske innhold. For eksempel er papirløs ingen positiv betegnelse, etterleddet -løs betyr at de som kalles det, mangler noe man skal ha som normalt menneske, og det har negative konnotasjoner, i motsetning til -fri, som her har samme grunnbetydning, men positive konnotasjoner. Derfor er betegnelsen papirløs, slik den brukes i dag, mer korrekt enn tidligere bruk, i hvert fall sett fra gruppens eget perspektiv. At samboende var papirløse, var et problem for forvaltningen, ikke for parene som tydeligvis helst ville være fri fra det papirbundne samlivet. De oppfattet seg som papirfri, ikke som papirløse. I tillegg til å ha konnotasjoner er mange ord også synsvinkelmarkerende; det er forvaltningen som mente at de papirfrie manglet noe, og kalte dem naturligvis papirløse. Det pussige er at slike markerte betegnelser snart blir heldekkende, alle bruker dem, til og med de som i utgangspunktet ville være papirfri, og det er ikke engang sikkert de reflekterte over den negative valøren.

En undersøkelse av personbetegnelser i danske ordbøker viser at en relativt ny dansk ordbok inneholder vel fire tusen personbetegnelser (Pedersen & Braasch 2009). De er det største antall ord fra et og samme betydningsfelt i hele ordboka, og utgjør en vesentlig del av dens totale ordforråd, noe som dokumenterer at mo-derne mennesker har stort behov for å kunne omtale hverandre som grupper av

individer eller som typer. Det viste seg at svært mange av personbetegnelsene har tydelige konnotasjoner, og det er omtrent dobbelt så mange negative som positive. Vi setter altså gjerne negative merkelapper på hverandre. De konnotasjonsfrie er nasjonalitetsbetegnelser, innbyggernavn, slektskapsbetegnelser, yrkesbetegnelser og liknende.

Konnotasjoner følger automatisk av holdninger til selve begrepene bak uttrykkene. Betegnelser på mennesker som er i patiensrollen, får følgelig lett negative konnotasjoner, de har jo et problem, en mangel eller et lyte som skal behandles. Derfor er det viktig å tenke seg godt om når man velger ord som skal ha funksjon som gruppebetegnelse i slike sammenhenger.

3. Sorteringssamfunnet gir egne uttrykksbehov

Alle samfunn må sortere innbyggerne etter visse kriterier, for eksempel etter alder i unge – gamle, og etter yrkesrolle i arbeidere – ledere, lærere – elever. Det er nyttig og nødvendig. Et samfunn der medlemmene også sorteres etter ønskede og uønskede evner og egenskaper, kaller vi et sorteringssamfunn.

I vår tid sorteres vi bl.a. i syke – friske, arbeidsføre – arbeidsuføre, lesesterke – lesevake, blinde – seende, der gruppen med den negative egenskapen skal behandles eller i noen tilfeller helst utryddes. For mange av de utsorterte gruppene har vi bare betegnelse på den negative gruppen; de som ikke har sorteringsegenskapen eller normavviket, har ingen egen merkelapp. Ofte er vi stilltiende om dem som oppfattes å være innenfor normalen. Men selv om vi mangler betegnelse på dem vi oppfatter som normalgruppen, ligger begrepene der i vår bevissthet som implisitt kunnskap, ellers kunne vi ikke skilt ut avvikerne.

Som regel foreligger det ikke noen typisk motsetning mellom to motpoler av persontyper der den aktuelle egenskapen er til stede eller ikke, motsetningsforholdet er graduelt i stedet for enten/eller, og det er bare de som kan kategoriseres som nær den negative polen, de som det skal gjøre

noe med, som får egen betegnelse, gjerne etter en omfattende diagnostisering. Et eksempel på det er *lesesterk, et ord vi i beste fall kan finne i faglitteratur, neppe i allmennspråk. Når vi lager en betegnelse som lesevak, innebærer det at vi har en annen kategori som er lesesterk (tidligere kalt boksterk) og en hovedmengde som er normalt god til å lese, de lesende eller lesekyndige. Det er interessant at vi ikke har noe vanlig uttrykk for personer som kan lese alminnelig godt, siden det er et klart mål med all undervisning at alle skal tilhøre den gruppen. I normalspråket må vi kalle dem «de som kan lese», mens de som ikke har klart å lære det, har (hatt) mange navn, som ordblinde, dyslektikere, lesevake, analfabeter. I forskningen om analfabetisme har man laget ordene alfabetisme og alfabet, men de har ingen utbredelse i allmennspråket.

Vi har altså mange begreper i vår bevissthet som ikke har noe leksikalisert språklig uttrykk. En opplagt grunn til det er at vi vanligvis ikke har behov for å omtale den ikkemarkerte, naturlige, vanlige eller aksepterte mengden i sorteringen. Mennesker som trenger behandling, er avvikere i forhold til flertallet eller normalen på en negativ måte, behandlingen skal få dem inn i normalgruppen igjen. Det er særlig når man skal arbeide teoretisk med fenomenet/egenskapen/avviket at behovet for en term melder seg.

4. Relasjonelle betegnelser

Personbetegnelser markerer ofte relasjonene mellom personer, mest typisk i slektskapsbetegnelser. Det er ikke bare relasjonen mellom de personene som har eller ikke har det aktuelle problemet eller den relevante egenskapen, som kan uttrykkes i personbetegnelser innen behandlingsfagene. Det fins også en tredje rolle i behandling, nemlig behandlerne selv, og det er vanligvis de som har definisjonsmakten og lager betegnelser på dem som behandles. Om da ikke også forvaltningen, som representant for en fjerde rolle, lager egne betegnelser. Som nevnt er mange ord synsvinkelmerkerte, særlig gjelder det personbetegnelser. I relasjonen behandler-behandlet har som regel den aktive behandleren en positiv

eller konnotasjonsfri betegnelse, mens de passive, som blir behandlet eller er mottakere i forhold til behandlergruppen, får negativ betegnelse.

Betegnelsene pasient/lege er godt innarbeidet og uten tydelige konnotasjoner. Betydningen av pasient er 'syk person'. Det innebærer imidlertid ikke at legen med nødvendighet er frisk, for det er ikke egenskapen frisk/syk som er relevant i forhold til behandleren, eller som er en motpol til pasienten. En pasient er en syk person, dermed er de som ikke er syke, friske.

En omfattende og uspesifisert gruppe er hjelpetrengende, og det er en ganske vanlig brukt betegnelse, mens det ikke fins noen motsvarende gruppe *hjelpegivende eller *hjelpeuavhengige; og det allmennspråklige hjelper har for vid betydning.

5. Stempling

Å sette negative merkelapper på andre kalles labelling på engelsk, og refererer seg til Howard Beckers labelling theory (Becker 1963). På norsk er dette kalt etikettering, jeg vil her kalle det stempling, fordi det dreier seg om betegnelser som skader eller på annen måte virker uheldig for dem som får en merkelapp på seg. De som blir stemplet, er avvikere sett i forhold til en tenkt normal eller standard, dvs. de personene som ikke anses som avvikere.

Personbetegnelser brukes til å sortere mennesker inn i grupper ved hjelp av en merkelapp. Det er viktig at merkelappene er mest mulig nøytrale og ikke fører til stempling. Stempling er uetisk og ligger nær utskjelling, som er villet negativ merking.

Stempling og utskjelling er fenomener som viser hvilken makt språket har. Disse to språkhandlingene ligger nær banning og andre tabubrudd. Språklige uttrykk er med på å styre vår persepsjonsevne og tenkemåte. Når noen har fått en negativt ladet betegnelse, identifiserer de seg med dette negative og det overskygger andre sider ved dem. De onde ordene kan bli en

selvoppfyllende profeti; om man blir kalt dum, føler man seg dum, og slik er det med andre nedvurderende betegnelser også. Det blir som en type språklig karikaturtegning.

Negative navn kan således skade dem som betegnes. I verste fall kan slike uttrykk bli brukt som skjellsord, som kan brukes bevisst for å skade. Da har man kommet skikkelig galt ut, og man må finne på nye betegnelser eller gå til andre tiltak.

6. Reparasjonsstrategier og normeringsforsøk

Betegnelser som brukes innenfor behandlingsapparatet, blir ofte myntet som resultat av en diagnostisering av et antatt avvik. Slike diagnoser kan stigmatisere dem det gjelder, slik at de «blir» egenskapen, noe som innebærer at andre egenskaper anses som irrelevante, og man fokuserer på og kanskje forstørker det problemet man har. Vi har en lang og vond språkhistorie på det feltet.

Når en betegnelse blir åpenbart negativt belastet, blir den gjerne anbefalt ikke brukt, eller den blir rett og slett forbudt, og nye, konnotasjonsfrie betegnelser lages for å bøte på skaden. Som regel varer det ikke lenge før de negative konnotasjonene følger etter om et nytt uttrykk myntes, som en slags nisse på lasset. Da må man lage enda et nytt uttrykk, som kanskje snart blir like negativt. Denne ruddansen er typisk for betegnelser på personer med fysiske avvik, eller handikapp, som det også ble kalt. En strategi er å anvende fremmedord eufemisk eller som konnotasjonsfri betegnelse på slike avvik eller sykdommer, gjerne hentet fra fagspråket på feltet. Konnotasjonsproblemet er enda mer tydelig for dem med vedvarende mentale problemer, de som en gang ble kalt åndssvake, og senere skulle omtales som psykisk utviklingshemmet. Men som vi vet, tok det ikke lang tid før kortformen hemmet/hemma gikk inn i allmennspråket som et skjellsord.

I 1991 hadde vi i Norge en stor reform i Helsevern for psykisk utviklingshemmede, forkortet til akronymet HVPU. Personer som kom inn under reformen, ble etter

noen år kalt HVPU-ere, som skulle være et alternativ til psykisk utviklingshemmede. Men også en så tilslørende benevnelse fikk raskt negative konnotasjoner. Dette er et syndrom det er vanskelig å komme unna, om en ikke unngår å skape gruppeinndelinger av den typen som er nevnt over. God vilje til å finne nøytrale og saklige personbetegnelser blir ofte overstyrt av den allment negative holdningen til gruppen og fører raskt til negative konnotasjoner.

En reparasjonsstrategi som kan lykkes, er å unngå gruppebetegnelse og heller beskrive selve avviket eller problemet. Et eksempel var å slutte å bruke termen stammere, og erstatte det med personer med taleflytvansker. Vi har ikke da lenger en gruppebetegnelse, men en beskrivelse av en problematisk egenskap noen lider under. Det kalles i behandlingsteori for eksternalisering, som vil si at man trekker problemet vekk fra personen og retter oppmerksomheten mot det som er problematisk.

Som nevnt regnes personbetegnelser for yrke og nasjonalitet vanligvis relativt konnotasjonsfri. Men det er ikke alltid at alle de forblir det, særlig er noen nasjonalitetsbetegnelser brukt negativt, som jøde, og enda oftere betegnelser på nasjonsløse som sigøyner og tater, for ikke å snakke om rasebetegnelser som neger, mulatt. Uttrykkene er basert på fordommer om store menneskegrupper og de negative konnotasjonene er tydelig for alle. Særlig om «diagnosen» baserer seg på ytre egenskaper som hudfarge eller nasjonalitet, som er lett å registrere. Slik ordbruk forsøker man å stanse ved sterke anbefalinger og noen ganger forbud.

Store grupper har dessuten en mulighet for reparasjon som mindre grupper neppe har, nemlig at de selv kan organisere seg og kreve at andre betegnelser blir offisielle, som rom eller farget. En annen strategi er «å ta tilbake ordene», som motkulturelle språkaksjoner er blitt kalt. Det har f.eks. skjedd med pakkis og homse, betegnelser som i utgangspunktet var negative og laget som skjellsord på innvandrere fra Pakistan og personer med homofil seksualitet. Men

ordene ble bevisst tatt i bruk med positiv mening av dem det gjaldt, og slik kunne de kvitte seg med det negative i betegnelsen. Noen ganger lykkes slike aksjoner, andre ganger ikke. Et ganske nytt eksempel på det er kjerring brukt om eldre og utiltrekkende kvinne. Mange kvinnegrupper bruker nå betegnelsen som et positivt ladet uttrykk for voksne, ansvarsbevisste kvinner. Det fins også yrkesbetegnelser med negativ ladning, et gammelt eksempel er rakker, som var bøddelens hjelpesmann og hadde et klart lavstatusyrke. I vår tid er det et banneord. Yrkesbetegnelsen bonde kan i dag oppfattes og brukes nærmest som et skjellsord. Likevel er det ikke slik at hele yrkesgruppen bønder lider under det.

En helt annen reparasjonsstrategi er forsøkt ved betegnelser med forleddet mis-, som misbruker, og det mer spesifiserte stoffmisbruker, der de «normale» brukerne ble kalt bruker og stoffbruker. Komplementære termer ble lansert for å normalisere selve bruken, det har særlig vært gjort i norsk om brukere eller misbrukere av alkohol, siden alkohol er et akseptert rusmiddel for store deler av befolkningen. Men disse betegnelsene har ikke vunnet særlig innpass i språket, kanskje fordi de nettopp gjør sorteringen mindre klar. De kan skape tvil om hva som er det negative her, vi får ikke tydelig nok identifisert utgruppen, man nærmer seg en gradert virkelighetsbeskrivelse som gjør det vanskelig å holde på fordommer.

7. Avslutning

For forvaltning og behandlingsapparat er det nødvendig å dele inn store befolkningsgrupper i mindre og sette navn på dem for å kunne være presis. Slike mer eller mindre tilfeldig inndelte grupper av personer kan av forskjellige grunner utvikle en gruppeidentitet som kan være ganske sterk og nyttig for dem selv, for eksempel patriotisme blant mennesker som bor i samme område. Men om gruppen er negativt betinget, vil det nærmest med lovmessig nødvendighet følge kvalifiseringer med gruppebetegnelsen, som i neste omgang kan føre til stemping og stigmatisering og gjøre situasjonen enda vanskeligere for dem det gjelder. Særlig er det aktuelt i en behand-

lings- eller reparasjonsprosess. Det ligger i sakens natur at det er den aktive part som er overlegen i den prosessen, og som har den positive rollen samfunnsmessig sett. Den negative rollen får de som blir utsatt for behandlingen, som vi gjerne kaller klient. Ordet er lånt fra latin og betyr 'avhengig person', og det er en rolle ingen ønsker å ha. Uheldige gruppebetegnelser kan føre til stigmatisering av gruppens medlemmer ut fra negative holdninger hos dem som lager betegnelsene. Men oftere er det holdninger hos dem som bruker betegnelsene, som gir de negative konnotasjonene. Og holdningene kan lett overføres på dem gruppen omfatter og gjøre noe med selvforståelsen. Verst er det å være sosialklient. Det å være klient blir oppfattet som noe negativt og i verste fall passiviserende.

Det er ingen som kan ta patent på gruppebetegnelser, slik som vi har på profesjonsbetegnelser. Vi kan ikke kalle hvilken som helst gruppe av personer for leger eller advokater, det er beskyttede yrkestitler. Derimot kan vi alle på en eller annen måte være klienter, dermed er motsetningen mellom de to termene usymmetrisk med hensyn til formell status og også med hensyn til konnotasjoner. Man bør derfor unngå å velge gruppebetegnelser som kan fungere som merkelapper på sosiale roller som er uønsket.

Det fins en del på reparasjonsstrategier når personbetegnelser er blitt ødelagt av negative konnotasjoner, men slike reparasjoner kan neppe endre de grunnleggende holdningene eller fordommene vi har til hverandre. Det ser vi tydelig om normeringsinstanser forbyr visse betegnelser som neger og sigøynere. Det provoserer mange og det bedrives utstrakt sivil ulydighet, til tross for at ordene har sterke islett av rasisme hos dem som mynter betegnelsene, sammen med fordommer til dem det gjelder.

Bevisst bruk av språklige virkemidler er nødvendig for å unngå stemping og vedlikehold av fordommer. Vi blir det vi kaller hverandre.

8. Litteratur

- Becker, Howard. S. 1963. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Fjeld, Ruth Vatvedt og Lars S. Vikør. 2008: *Ord og ordbøker. Ei innføring i leksikologi og leksikografi*. Høyskoleforlaget
- Pedersen, Bolette Sanford og Anna Braasch. 2009: «What do we need to know about humans? A view into the DanNet database» I: Kristiina Jokinen and Eckhard Bick (eds.) *NODALIDA 2009 Conference proceedings*, pp. 158-165